

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/08/15-19>**Saleh Qasım oğlu Nağıyev**

Bakı Dövlət Universiteti

c.ü.f.d.

e-mail: abbasova.xatira98@mail.ru**Xatirə Nəriman qızı Quliyeva**

Bakı Dövlət Universiteti

Magistrant

abbasova.xatira98@mail.ru

NAXÇIVAN İQTİSADI RAYONUNDA ŞƏHƏRLƏRİN DEMOQRAFİK İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunda şəhər məskunlaşmasının formalaşması və inkişafı inzibati rayonlar üzrə urbanizasiya səviyyəsinin dinamikası təhlil edilmişdir. Regionun şəhər məntəqələrində demoqrafik proseslərin tədqiqi göstərir ki, son illər əhali arasında təbii artım, doğum və nikahların dinamikasında azalma, ölüm, körpə ölümü və boşanma proseslərində artım müşahidə edilmişdir. Regionda şəhərlərin demoqrafik inkişaf problemləri və onların həlli istiqamətləri üzrə təkliflər və tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *şəhər məskunlaşması urbanizasiya demoqrafik proses təbii artım doğum, ölüm, nikah, boşanma*

Saleh Qasım Nağıyev**Khatira Nariman Guliyeva**

PROBLEMS OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF CITIES IN NAKHCHIVAN ECONOMIC REGION

Abstract

The article analyzes the dynamics of the level of urbanization in the administrative regions, the formation and development of urban settlement in the Nakhchivan economic-geographical region. The study of demographic processes in urban areas of the region shows that in recent years there has been a natural increase in the population, a decrease in the dynamics of births and marriages, an increase in deaths, infant mortality and divorce. Suggestions and recommendations are given on the problems of demographic development of cities in the region and their solutions.

Key words: *urban settlement, urbanization, demographic process, natural increase, birth, death, marriage, divorce.*

Giriş. Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunda şəhər məskunlaşmasının geodemoqrafik şəraiti və inkişafının ni- zamlanması ölkədə aparılan dayanıqlı sosial-iqtisadi siyasətin müəyyən hissəsini təşkil edir. Regionda istehsalın və əhalinin daha səmərəli ərazi təşkili üçün şəhərlərin demoqrafik şəraitinin öyrənilməsi zəruriliyi ortaya çıxır. Geodemoqrafik şərait əhalinin təbii hərəkəti, onun strukturu və yerləşdirilməsi qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Hazırda Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin 34,5%-i, sənaye və sosial-iqtisadi potensialının böyük hissəsi şəhər məntəqələrində cəmləşir. 2021-ci ildə regionda əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi həcmində sənayenin payı artaraq 23% təşkil etmişdir. Respublika iqtisadiyyatının formalaşmasında regionun Şahbuz, Culfa, Şərur və d. şəhərləri mütərəqqi rol oynasalar da, lakin urbanizasiyanın inkişafında onların mövqeyi zəif hiss edilmişdir. Bu səbəbdən region 2009-2021-ci illər ərzində təbii artımın inkişafına görə ölkə səviyyəsindən xeyli geri qalmışdır. Şəhər məntəqələrinin demoqrafik inkişafında qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün elmi təhlillərin aparılması və onların nəticələrinə görə dövlət səviyyəsində tədbirlər planının hazırlanması olduqca zəruridir. Ölkə əhalisinin sağlamlığının qorunması və sosial təminatı, məşğulluq probleminin həlli və

digər istiqamətlər də aparılan tədbirlər demografik proseslərin inkişafında mühüm rol oynayır. [Nağıyev S.K. 2009,s.76-79.]

1. Təhlil və müzakirə.

1 yanvar 2021-ci ilə olan rəsmi məlumatlara əsasən Muxtar Respublikası inzibati cəhətdən səkkiz rayon və Naxçıvan şəhər inzibati ərazi dairəsindən ibarətdir; Muxtar Respublikada 6-i şəhər (Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz və Babək), 9-u qəsəbə, 206-sı kənd olmaqla ümumilikdə 219 yaşayış məntəqəsi yerləşir. Muxtar Respublikanın inzibati mərkəzi qədim Naxçıvan şəhəridir. Muxtar respublikanın 461,5 min əhalisi var (2021). Əhalinin 163,4min nəfəri, yaxud 34,5 %-i şəhər, 298 min nəfəri, yaxud 65,5 %-i isə kənd əhalisidir. Naxçıvan MR-in yarandığı 1924-cü ildən keçən dövr ərzində bütünlükdə Azərbaycanda olduğu kimi, burada da əhalinin doğum, ölüm və təbii artım göstəricilərində, həmçinin miqrasiyası prosesində tədricən müəyyən müsbət dəyişikliklər yaranmağa başlamış və bu dəyişikliklər əhalinin artımına zəmin yaratmışdır.

Muxtar respublikada 1970–1990-cı illərdə əhalinin sayı 48,6 % artaraq 205,7 min nəfərdən 305,7 min nəfərə, o cümlədən şəhər əhalisi 99,2 % artaraq 51,0 min nəfərdən 101,6 min nəfərə, kənd əhalisi isə 31,9 % artaraq 154,7 min nəfərdən 204,1 min nəfərə çatmışdı. 1990-cı illərin sosial-iqtisadi çətinliklərinə baxmayaraq, bu dövrdə burada əhalinin sayı 26,8% artaraq 305,7 min nəfərdən 461,5 min nəfərə çatmışdır. Orta sıxlıq 1 km²-də 84 nəfərdir (2021, yanvar). [Azərbaycanın əhalisi.2021, DSK.]

Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisinin sayı 2021-ci olan statistikaya əsasən 461,5 min nəfərə çatıb.

Cədvəl 1

Naxçıvan iqtisadi rayonunun inzibati ərazi tərkibinin dinamikası 2021

Göstəricilər	1979	1989	1999	2009	2021
Ərazi min km ²	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5
Əhali min nəfər	238,8	293,9	354,1	402,4	461,5
Şəhər əhalisi	62,5	87,7	95,1	115,4	163,4
Şəhər əhalisi %	26,6	29,8	26,9	29,0	34,5
Rayonların sayı	5	5	7	7	7
Şəhərlərin sayı	6	6	6	6	5
Qəsəbələrin sayı	2	2	8	8	8

Mənbə : azstat.gov.az

Cədvəl 2

Naxçıvan iqtisadi rayonunda şəhər əhalisinin dinamikası 2021

Göstəricilər	1979	1989	1999	2009	2021
Şəhərlərdə və qəsəbələrdə əhalinin ümumi sayı	61,2	87,7	95,1	115,5	163,4
Naxçıvan	39,6	58,8	63,2	73,9	84,4
Şərur	3,3	5,9	6,5	6,6	7,4
Culfa	6,9	8,9	10,1	11,9	13,5
Ordubad	7,9	9,5	9,9	10,5	11,3
Şahbuz	1,7	2,3	2,6	3,7	5,3
Sədərək			0,5	1,6	2,3
Babək				3,3	33,0
Kəngərli				4,6	6,2

Mənbə : azstat.gov.az

Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunda urbanizasiya səviyyəsi inzibati rayonlar üzrə müxtəlifliyi ilə seçilir, belə ki, əhalinin 35.4 %-nin şəhərlərdə yaşadığı Naxçıvan bu baxımdan fərqlənir. İqtisadi rayonda ən aşağı urbanizasiya səviyyəsi Babək rayonunda müşahidə olunur. Belə ki, burada əhalinin 7,7% -i şəhərlərdə yaşayır.

Son illər regionda aparılan dayanıqlı sosial-iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq yeni müəssisələr yaradılmış və məşğulluğun artımına təkan verilmiş, bu səbəbdən şəhərlərə kənd yerlərindən miqrasiya sürətlənmiş və onlarda demoqrafik şərait xeyli yaxşılaşmışdır.

Təhlillər göstərir ki, iqtisadi-coğrafi rayonda 2005-2021-ci illər ərzində şəhər əhalisi sayının dəyişməsində artım baş vermişdir. Bu dövrlərdə şəhərlərdə şəhəryaradıcı təsərrüfat sahələrinin ləng inkişaf etməsi ilə əlaqədar əhali sayı zəif artmış, bu şəhərlərdən miqrasiya edənlərin sayı çoxalmışdır.

İqtisadi-coğrafi rayonda demoqrafik proseslərin təhlili göstərir ki, ölkə səviyyəsi ilə müqayisədə burada şəhər əhalisinin payı aşağı olduğu üçün, demoqrafik inkişaf özünəməxsus spesifik xüsusiyyətə malik olmuşdur. Belə ki, kənd yerlərindəki yüksək təbii artım prosesi, şəhər yerlərinə nisbətən sürətli və əmsal göstəricisinə görə böyük olması ilə fərqlənirdi. Müstəqillik dövründə şəhər məntəqələrində əhali sayının inkişafında təbii artımın rolu çox böyük olmuşdur. Lakin son illər təbii artım prosesinin zəifləməsi şəhər yerlərində sosial-iqtisadi inkişafın vəziyyəti və 1990-cı illərdə olan demoqrafik proseslərlə bağlı idi. [6]

Cəmiyyətdə sosial qruplar arasında həyat şəraiti və tərzinin, milli-mədəni dəyərlərin, xüsusilə gənc ailələrin övlada münasibət baxışının dəyişməsi təbii artım prosesinin gedişinə təsir edir. Regionun şəhər məskənlərində geodemoqrafik şəraitin formalaşmasında əhalinin təbii hərəkətinin rolu böyükdür.

Demoqrafik proseslərdə baş verən mənfi hal, son illər ölkədə xüsusilə Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunda doğulan uşaqların ümumi sayında rəsmi qeydə alınmamış nikahdan doğulan uşaqların xüsusi çəkisinin artımının çoxalmasıdır. İqtisadi-coğrafi rayonunda 1990-cı illərdə rəsmi qeydə alınmamış nikahdan doğulan uşaqların xüsusi çəkisinin çox aşağı olması səciyyəvi olsada, 2000-ci ildə artıq bu göstərici xeyli artmışdır. Buna səbəb olaraq yetkinlik yaşına çatmayan qız uşaqlarının erkən nigaha cəlb olunmasında göstərə bilirik.[7] XXI əsrin əvvəllərindən böyük işçi qüvvəsinin, xüsusilə gənclərin Rusiya və Türkiyə ölkələrinə iş dalınca miqrasiya etməsi rəsmi nikah bağlanmasına mənfi təsir etmişdir. 2005-2021-ci illərdə bu pay göstəricisi və rəsmi qeydə alınmamış nikahdan doğulan uşaqların xüsusi çəkisinin ölkə üzrə payı sürətlə artmışdır. Nikahdan kənar doğulan uşaqların ən yüksək göstəricisi Şərurda, ən aşağı isə Şahbuzda müşahidə olunur.

Cəmiyyətdə yaranan bu mənfi tendensiyanın qarşısının alınması üçün tədbirlər proqramının hazırlanması vacibdir. Maraqlı cəhətdir ki, Azərbaycanda rəsmi dövlət nikahları olmadan kəsilən dini nikahların bağlanmasına 2002-ci ildən qadağan qoyulmuş, lakin bu işlər qanunsuz olaraq icra edilsə də, digər tərəfdən cəmiyyətdə əxlaqsız yaşam tərzini genişləndirir.

Ölkənin şəhər əhalisinin ən böyük demoqrafik problemlərindən biri körpə ölümüdür. Bu problem Naxçıvan MR-da da son illər böyük artımla yüksələrək, ölkə səviyyəsini keçmişdir. Uşaq ölümünün dinamikasının təhlili göstərir ki, 1990-cı ildə ölüm əmsalı rayonların şəhər əhalisi üzrə aşağı olsada sonrakı dövrdə sürətlə artmış ölkə üzrə orta göstəricini üstələmişdir. 2010-2021-ci illər ərzində 1 yaşadək ölümün mütləq sayı və nisbi əmsal göstəricisi Naxçıvan MR və ölkənin şəhər yerləri üzrə 2 dəfədən çox artmışdır. Bütün rayonlarda bu mənfi proses baş vermişdir. 2021-ci ildə 1 yaşadək ölümün nisbi əmsalın ən yuxarı göstərici ilə xüsusilə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində müşahidə olunmuşdur.

Şəhər yerləri üzrə əhalinin təbii artımında körpə ölümünün yüksək olması qidanın keyfiyyətinin aşağı olması, qadınlarımızın sağlam həyat tərzini keçirməməsi, tibbi sığortanın olmaması və digər amillərlə bağlıdır. Bütün rayonlarda son illər dövlət proqramlarına uyğun görülən tədbirlər səhiyyə sahəsini də əhatə etmiş, çox sayda yeni doğum evləri açılmış, lakin görünür kadrların səviyyəsinin aşağı olması bu problemin çözülməsinə mənfi təsir göstərir. Beləki yaxşı həkimlər daha çox maaş almaq üçün özəl klinikalara gedir.

Şəhər yerləri üzrə əhalinin hər 1000 nəfərinə görə nikah və boşanma dinamikası

Cədvəl 3

İnzibati rayonlar	Nikah			Boşanma		
	2010	2015	2020	2010	2015	2020
Naxçıvan	584	514	281	101	68	136
Şərur	847	539	375	56	67	102
Ordubad	344	317	141	31	41	48
Culfa	395	326	169	34	23	47
Şahbuz	195	146	85	24	27	27
Kəngərli	299	216	118	22	21	30
Babək	617	494	275	59	70	65
Sədərək	116	81	41	6	5	7

Əhalinin təbii artımına təsir edən ən mühüm amillərdən biri nikah və boşanmadır. Bu proseslərin dinamikasının təhlili göstərir ki, 2005-ci ildə hər 1000 nəfərinə görə nikah göstəricisi iqtisadi-coğrafi rayonda və tərkibində olan rayonlarda ölkə göstəricisindən yüksək, boşanma isə aşağı olmuşdur. 2010-2015-ci illərdə rayonlar üzrə nikah göstəricisi yüksək səviyyəyə çatmış, 2015-2021-ci illərdə yenidən azalma prosesi ilə səciylənmişdir. 2021-ci ildə nikahın yüksək göstərici ilə Naxçıvan, Şərur şəhərlərində aşağı göstərici isə Ordubad və Şahbuz rayonları üçün səciyyəvi olmuşdur. [8]Boşanmanın yüksək göstəricisi Naxçıvan və Şərur şəhərlərində, aşağı göstərici Ordubad, Culfa və Şahbuzda müşahidə edilmişdir. Boşanmanın yüksək göstəricisi olan rayonlarda təbii artımın aşağı düşməsinin əsas səbəblərindən biri də bu proses olmuşdur. Boşanma prosesinin qarşısını almaq üçün gənc ailələrə dövlət qayğısı güclənməli, onların həyat və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və sonsuzluğa qarşı tibb elminin nailiyyətlərindən istifadə üçün davamlı proqramlar hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Ailələrdə bütün uşaqlara 18 yaşına kimi uşaq pulu verilməsi bütün sivil ölkələrdə olduğu kimi bizim ölkədə də həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər sağlam ailələrin yaranmasına və formalaşmasına üçün şərait yaradar.

1. Nəticə və təklif

Naxçıvan MR iqtisadi rayonunda şəhər məskunlaşması və şəhərlərin demoqrafik inkişaf proseslərində müşahidə olunan meyilləri tədqiq edərkən gəldiyimiz nəticələr, verilən təkliflər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

✓ İqtisadi rayonda 1999-2021-ci illər ərzində şəhər əhalisi sayının artımında ən mühüm rol oynayan amil təbii artım olmuşdur. Bu dövr şəhərlər üçün mənfi miqrasiya saldosu səciyyəvi idi.

✓ Müstəqillik dövründə şəhərlər arasında ən yüksək əhali sayının artımı Naxçıvan və Şərurda olmuşdur. 2010-2021-ci illərdə regionun şəhər əhalisinin orta illik artımı Naxçıvan, Şərur və Ordubadda nisbətən daha çox olmuşdur.

✓ Regionun şəhər məntəqələrində son illər demoqrafik proseslərin tədqiqi göstərir ki, əhalinin təbii artım və nikah dinamikasında azalma, körpə ölümü, doğumda rəsmi qeydə alınmamış nikahdan doğulan uşaqların xüsusi çəkisində və boşanmalarda artım müşahidə edilmişdir.

Region şəhərlərində demoqrafik inkişaf problemlərinin nizamlanması üçün, onlarda məşğulluq, sosial müdafiə, tibb və digər sahələrdə davamlı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır. İqtisadi rayonun inkişafı üçün aşağıdakı təklifləri tövsiyə edirik.

- Şəhər ərazilərinin yeni şəhərsalma infrastrukturuna uyğun genişləndirilməsi yaxşı olardı.
- Şəhərlərə şəhər infrastrukturuna uyğun yenilənməsi vacib məsələdir.
- İqtisadi rayonda böyük kəndlərə qəsəbə, böyük qəsəbələrə isə şəhər statusunun verilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"
2. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri (2021) Bakı:DSK
3. Azərbaycanın əhalisi. (2021) Bakı: DSK.
4. Azərbaycanın Regionları. (2021) Bakı: DSK
5. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası (2013) II cild, Bakı: Avropa
6. Əfəndiyev, V.Ə., Nağıyev S.Q. (2017) Geourbanistika, 271
7. Eminov, Z.N. (2005) Azərbaycanın əhalisi. Bakı: Çıraq.
8. Əfəndiyev, V.Ə. Müasir mərhələdə Azərbaycanın şəhər əhalisinin sayının dinamikası. "Coğrafiya və təbii resurslar". N 1. 2015
9. Mammadov, R. M., Eminov Z.N., Əyyubov N.H. (2016) Əhali coğrafiyasının reallıqları: inkişaf dinamikası, məskunlaşma, resurslar və perspektivləri. Müstəqillik yollarında.Bakı:-Şərqlər-Qərb
10. Nağıyev, S.K. (2009) Azərbaycanın məskunlaşma sistemində kiçik və orta şəhərlər RQS <<İzvestiya, Sankt-Peterburq, s.76-79.
11. Nağıyev, S. K. (2014) Böyük Bakıda qəsəbənin inkişafının son tendensiyaları.Rizvan Pirisvanın anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: s. 197-202
12. Nağıyev, S. K. (2005) Azərbaycanda Demoqrafik Vəziyyət RGS <<İzvestiya Sankt-Peterburq. 2005 s. 71-77.
13. Nağıyev, S. K. (2009) Azərbaycan əhalisinin ərazi hərəkətliliyinin regional xüsusiyyətləri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin məqalələri. 14-cü cild, s. 230-234

Göndərib: 02.03.2022

Qəbul edilib: 08.04.2022